

Ədalət TAHİRZADƏ

Azərbaycan imperatorları

Nadır şah əfşar

2002

143

Azərbaycan imperatorları: 1

T3(54/parh)

T 17

Ədalət TAHİRZADƏ

40838.

NADİR ŞAH ƏFSAR

(Tərcümeyi-hal ocerki)

“Kür” nəşriyyatı
Bakı – 2002

70546

+ T3 (2A)

Elmi redaktoru:

İsmayıld MUSAYEV –

M.Ə.Rəsulzadə adına

Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
tarix elmləri doktoru

Bədii tərtibat

Elçin FAXRALI və Feyzi XIRXATALALI 'nindir

Ədalət TAHİRZADƏ.

Nadir şah Əfşar. (Tərcümeyi-hal ocerki).

Bakı. "Kür" nəşriyyatı, 2002. 40 səh.

Bu kitabça XVIII yüzildə dünyanın ən görkəmli hökündərlərindən biri, ozomotli türk Əfşar imperatorluğunun qurucusu Nadir şah Əfşarin (1688-1747) yaşamından və işlərindən danışır. Çoxsaylı qaynaqların incələnməsi sonucunda yazılmış bu əsərdə Azərbaycan tarixşünaslığında Nadir şah haqqında ən geniş bilgi verilir.

Kitabça ali və orta məktəb müəllimləri, elmi işçilər, tələbə və şagirdlər üçün nəzərdə tutulub.

T 4702060100 - 013
061 - 2002

© Ədalət TAHİRZADƏ

YAZARDAN

"Azərbaycan imperatorları" seriyasıyla yazılar yazmağa bizi sevimli dostumuz, görkəmli alim və ictimai xadim *Arif Rəhimoglu* həvəsləndirdi. Millətimizin minilliklər boyunca bir an belə qırılmadan yaşamış dövlətçilik ənənələrinin gerçəkdən nə qədər güclü olduğunu soydaşlarımıza bir daha xatırlatmağın önərni, gərkiliyi dəfələrlə apardığımız söhbətlərin başlıca mövzusu oldu.

Doğrudan da, bu gün bir çox yurdaşımız özünün gerçək tarixini bilmədiyinə görə başqalarına həsəd aparır, onların ən savadsızları hətta milli mənsubiyyətlərindən utanırlar da. Ancaq bəşər tarixinə təkcə son minillikdə *Eldənizlilər*, *Qaraqoyunlular*, *Ağqoyunlular*, *Səfəvilər*, *Əfşarlar*, *Qacarlar*... kimi möhtəşəm imperiyalar boxş etmiş Azərbaycan türkünün başıuca olmaq haqqı başqalarından qat-qat artıqdır.

Cox sevindiricidir ki, bütün tarix boyunca Azərbaycan türkünün hətta ən savadsızı da özünün dövlətçilik ənənələriylə, dövlətiylə, padşahlarıylı öyüniüb, qürur duyub, özünü dövlətsiz, hökmərsiz düşmənlərdən üstün sayıb. Minilliklərin arxasından boyılan Qaraca *Çoban* düşmənlərini belə söyür: "*Mərə, dini yox, əqlsiz kafir! Ussu yox, dərnəksiz kafir!*". Qədim oğuz babalarımız parlamentə "*dərnək*" deyirdilər və xalqın parlamentsiz olması çobanımızın gözündə söyüşə layiq haldı. Yaxud dahi Mirzə Cəlilin qəhrəmanı – «kasib *bənnaların* biri» olan savadsız *Usta Zeynal* er məni dövlətlisi Muğdusi Akopdan soruşur: «*Xozevin, niyə sizin padşahınız yoxdur?*». Bu sıravi türk bənnasının düşüncəsinə görə, əsl millətin dövləti və padşahı olmalıdır!..

«Azərbaycan imperatorları» seriyasında, inşallah, öz qılınclarıyla Şərqiñ ən möhtəşəm imperiyalarını qurmuş ən görkəmli dövlət başçılarıñızın tərcümeyi-hal ocerklərini göz öünüə qoymaq niyyətindəyik. İstəyik ki, elinə yenice kitab alıb oxumağı öyrənən məktəbli də bu əsərlərlə tanış olduqdan sonra qürurla desin: «*Bax, mən o dövlətin varisi, o babanın nəvəsiyəm!*».

Nadir şah Əfşar

XVIII yüzildə dünyanın ən görkəmli hökmədarlarından biri, əzəmetli türk Əfşar imperatorluğunun qurucusu *Nadir şah*

Əfşar (Nadirqulu İmamqulu oğlu Əfşar) 22 oktyabr 1688-də Xorasanın Dərogəz vilayətinin Dəstgird kəndində dünyaya göz açıb.

Oğuzların Əfşar (Ovşar) boyunun Eberli tayfasının *Qırıxlı* oymağından olan Nadir şah Azərbaycanın və bütün türk dünyasının yetişdirdiyi ən şərəflə qəhrəmanlardan biridir. Miladdan once VII yüzildə *Alp Ər Tonqa* ilə başlayan türk cahangirləri silsiləsi 2500 il sonra Nadir şahda bitir. Onun tarixi xalqımızın və Vətənimizin əbədi çağlayan coşgun qürur qaynağıdır.

Nadir şah, ömrünün ən azı 37 ilini cyni zamanda həm xərici işgalçılara, həm də ölkə içindəki satqınlarla 120-dən artıq müharibədə keçirib. O, Səfəvilərin son çağlarında dağılmaqdə olan dövləti yenidən bərpa etdi, bütün işgalçılari ölkədən qovdu, daxili qiyamları yatırdı, ölkə torpaqlarını iki dəfə genişləndirərək qüdrətli bir Əfşar imperiyası yaratdı.

Atası *İmamqulu* kürktikəndi və *Nadirqulu* adı verdiyi oğlu doğulandan az sonra vəfat etmişdi. Dərəgəz vilayətinə hücum edən (1704/05) özbəklər 16-17 yaşlı Nadirqulunu, qardaşı *İbrahim* və anasını əsir edib apardılar. 4 il sonra anası öldü, qardaşıyla birgə əsirlikdən qaçıb Əbivərdə gəldi.

Hökmdarlığa yaraşmayan əyyaş *I Şah Hüseyin Səfəvinin* (1694-1722) hakimiyyətinin sonunda Səfəvilər dövləti əslində məhv olmuşdu. Əfqan Üveysilər sülaləsi (1722-1729) Səfəvilərin raytaxtı İsfahanı (22.10.1722), daha sonra Kaşan, Qəzvin, Qum və Tehranı işgal edərək 7 il hakimiyyətdə qaldılar. Səfəvi torpaqlarına yiyələnmək istəyən rus çarı *Dəli Petro (I Pyotr)* da 18 iyul 1722-də böyük bir ordu və 274 gəmiylə Həştərxan-dan Azərbaycana hücum çəkdi (sentyabrdə Peterburqa qayıtmaga məcbur oldu), çox keçmədən onun qoşunları Dərbəndi (15.8.1722) və Gilanı (11.1722) tutdular (Bakinə 1723-ün iyumannıda ələ keçirdilər).

Əbivərd hakimi olan qayınatası *Babaəli bəyin* müdafiə dəstəsinə daxil olan (1710) Nadirqulu Əbivərdə basqın edən özbəklərin və yomut türkmənlərinin üzərinə onun tapşırığıyla qoşun çəkdi və onları 1719-da əzib qovdu. 1719/20-də möhkəm *Kəlat* qalasını tutaraq özünə qərargah etdi. Dərəgəz və Qoçanda çoxlu qoşun yiğaraq əfqan *Məlik Mahmudla* bir neçə dəfə vuruşaraq onu əzdi. Babaəli bəy 1723/24-də ölərkən nəyi vardısa hamisini kürəkəni Nadirqulunun ixtiyarına buraxdı. Bundan sonra Nadirqulu əfqanlarla bir çox uğurlu müharibələr apararaq qalalar aldı, ana yurdu *Məşhədi* ələ keçirdi (22 oktyabr 1725).

Özünü şah elan etmiş *II Təhmasib Səfəvi* (1722-1732) səfirləri *İsmayıllı bəyi* Dəli Petronun, *Məhəmmədrzə xani* I Sultan Mahmudun yanına kömək istəməyə göndərdi. Ancaq İsmayıllı bəy 12 sentyabr 1723-də Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqlarının: *Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Gilan, Rəşt, Ənzəli*,

Mazandaran və Əstərəbadın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında özbaşına olaraq müqavilə imzaladı. Səfəvilorin zoifliyindən yararlanan Osmanlı sərkərdəsi Abdulla pasa isə İrəvanı, Qafqazın qorbini, Təbrizi, Rzaiyyəni, Kirmanşah, Loristan və Xuzistani ta Kəngər (Fars) körfəzinədək tutdu.

24 iyun 1724-də Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bağlanan İstanbul müqaviləsinə əsasən, İrəvan, Gürcüstan və Xəzəryanı bölgələr çıxılmaqla bütün Azərbaycan Türkiyəyə, Xəzərsahili Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəli zolağı Rusiyaya verildi.

Çox ağır durumda olan II Təhmasib Nadirqulunun igidliyindən xəbər tutaraq 1726-da onu Əhvərdə hakim qoydu. Həmin ildə Nadirqulunun 3 minlik qoşunuyla Xəbuşanda (Əhvərdə) II Təhmasib qüvvəleriylə birləşdi və tezliklə o, Təhmasibin şəxsi hərbi müşaviri oldu.

Nadirqulu xan 1726-nın oktyabrında II Təhmasibin sıpəhaları (qoşun başçısı, sərkərdəsi) təyin ediləndə gerçək durum beləydi – *Səfəvilər dövləti əslində mövcud deyildi; onu əfqanlar, ruslar və Osmanlılar öz aralarında bölmüşdülər*. Özünə «Təhmasibqulu» ləqəbi götürən Nadirqulu əlinə qılınc aldığı ilk gündən Vətən torpaqlarını geri qaytararaq yenidən vahid dövlətdə birloşdurməkçün işgalçılarla amansız savaşa girişdi və heç on il keçmədən bu vəzifənin öhdəsindən şərəflə gəldi.

Təhmasibin qulluğunda Nadirqulu xanın ilk böyük qələbəsi Məşhədi tutaraq əfqan Məlik Mahmudu məğlub etməsi (13.12.1726) oldu. Sonra o, tədriclə əfqan feodallarını Səfəvi torpaqlarından qovdu və üstəlik, Herati da tutdu (5.1729). Məşhədi özünə qərargah seçən Nadirqulu xan Səfəvi paytaxtı İsfahanı da əfqanlardan geri alaraq (26.10.1729) bu şəhəri düşmənlərdən tömizlədi və 7 il 10 ay önce İsfahandan çıxmış *Təhmasibi yenidən həmin şəhərdə taxtda oturdu* (30.11.1729). Şəhərin hakimi Əşrəf Əfqan qaçıdı.

Bu igidliliklərlə o həm özünü yenilməz bir sərkərdə kimi təsdiqlədi, həm mərkəzi hakimiyyəti xeyli gücləndirdi, həm də millətin qürurunu artıraraq onda özünəinam yaratdı, xalqımızın döyüşkənlik ruhunu yüksəltdi. Ancaq II Təhmasib Nadirin hərbi uğurlarından ciddi qorxuya düşərək ona bir sıra xəyanətlərdə bulundu, dövlət mənafeyini hər neydən üstün tutan Nadirsə onu hər dəfə alicənəbliqlə bağışladı.

İsfahani aldıqdan sonra Əşrəf Əfqanla 4 dəfə qanlı savaşa çıxan Nadirqulu xan 25 dekabr 1729-da onu məhv etməkçün Siraza qoşun çəkərək bu şəhəri aldı. Şirazdan tərpənib Lorisstandan keçməklə Bürucərdə golən Nadirqulu xandan ötrü şah buraya qiymətli daşlarla bozədilmiş bir tac və İsfahanın alınmasının qarşılığı olaraq onun Xorasan, Mazandaran, Yozd, Kirman və Sistan valisi təyin edilməsi haqqında fərمانı göndərdi.

Şirazdan da qaçan Əşrəf 1730-da Qəndəhar yaxınlığında öldürüldü. Beləliklə, Fars əyalətini itaətə gətirən və oraya Məhəmmədəli xanı hakim qoyan Nadirqulu (Təhmasibqulu) xan 7 illik hakimiyyətləri çağında 2 milyonadək insanı amansızcasına qırmış, ən yaxşı şəhərləri, ən gözəl binaları xaraba qoymuş qanıçən, dağıdıcı əfqanlar üzərində qəti qələbə çaldı. İndi o, üzünü Osmanlılara sarı çevirə bilərdi.

Osmanlı dövlətinə səfir göndərərək Səfəvi torpaqlarını qaytarmağı tələb edən Nadirqulu xan rədd cavabı aldıqda müharibəyə girişdi və Həmədana doğru hərəkət etdi (9.3.1730), öncə döyüşlə Nəhavəndi (1.7.1730), sonra müqavimətsiz Həmədamı (7.7.1730) tutdu.

Nadirin qələbələrindən təşvişə düşən *Osmanlı sultanlığı Səfəvi dövlətinə rəsmən müharibə elan etdi* (23.7.1730). *Marağada Osmanlılara qalib gəldikdən* sonra Nadirqulu xan Təbrizi (12.8.1730) və Ərdəbili (9.1730) də onlardan geri aldı. Bisütun bəy Əfşari Təbrizə hakim qoydu. Rzaqulu xan Samlimi Osmanlı sədrəzəmi İbrahim paşanın yanına göndərərək sülh

təklif etdi. Sədrəzəmin öldürülməsi, III Sultan Əhmədin devriliib (1.10.1730) yerinə qardaşı Sultan Mahmudun gəlməsiylə Osmanlılar Səfəvilərlə savaşdan əl götürdü.

Nadirqulu xan İstanbuldakı qarışqlıqdan yararlanıb Naxçıvan və İrəvanı da Osmanlılardan geri almaq istəsə də 1730-un avqustunda Xorasanda əfqanların (abdalların) üsyan qaldırığını eşidərək savaşı davam etdirmədən Təbrizdən Məşhədə yollanmalı oldu (ora noyabrın başlangıcında çatdı). O, 1731-in iyulundan əfqanları (abdalları) bir neçə dəfə əzdil və uzun mühasirədən sonra Herati bütünlükə tutdu (27.2.1732).

Bu vaxt II Təhmasib qoşun başçılığını öz əlinə aldı və Nadirqulu xanın təsir gücünü azaltmaqçın onun yalnız Xorasanı idarə edəcəyini, Osmanlı və Rusyanın tutduğu torpaqları geri almaqda da ona ehtiyac olmadığını bildirdi və özünə nüfuz qazandırmaqçın Naxçıvan və İrəvanı qaytarmaqdən ötrü Osmanlılarla müharibəyə başladı (12.1730), ancaq Həmədan yaxınlığında möglüb olduqdan (15.7.1731) sonra Kirmanşahı (30.7.1731), Həmədanı (18.9.1731), Urmayıni (15.11.1731) və Təbrizi (4.12.1731) də itirdi. Paytaxt İsfahan'dan uzaqlarda olan Nadirqulu xanın razılaşmamasına baxmayaraq 10 yanvar 1732-də Osmanlılar və Səfəvilər arasında Bağdadda müqavilə bağlandı. Bu andlaşmaya görə, *Təbriz, Ərdəlan, Kirmanşah, Həmədan, Hüveyzə və Loristan Səfəvilərdə qaldı, İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Gürcüstanın çox hissəsi, Gəncə, Şirvan və Dağıstan Osmanlılara verildi*, Araz çayı iki dövlət arasında sərhəd oldu. Ancaq sultan da, Nadir də bu sənədi qəbul etmədiyinə görə o, gerçəkləşə bilmədi.

Dəli Petronun ölümündən (1725) sonra Rusiyada Səfəvi torpaqlarını əlində saxlaya biləcək bir şəxs yoxdu. Bu amili də nəzərə alan Nadirqulu xan rusların ixtiyarındakı Gilana Hüseynqulu xan Zəngənəni, Mazandaranı Oğuzlu xanı hakim qoydu və 1730-də rus generalı Levansovdan Xəzəryanı bölgələri tacili boşaltmağı tələb etdi.

II Təhmasibin nümayəndəsinin iştirakıyla 21 yanvar 1732-də Rəştdə Rusiya və Səfəvi dövlətləri arasında müqavilə imzalandı; *Bakı və Dağıstan Rusiyaya verildi, ancaq Rusiya Kür çayından (Salyandan) güneydəki Xəzərsahili torpaqları qaytardı*, Səfəvilərsə bu əraziyə Osmanlıları buraxmamağı öhdəsinə götürdü.

Təhmasibin Osmanlılarla və ruslarla bağlı müqavilələrdən qəzəblənən Nadirqulu xan Heratdan Osmanlı sultanına xəbərdarlıq göndərdi: "Şah Təhmasibin müqaviləsinin siyasi qiyməti yoxdur". O, bu məzmunda bir məktubu da İsfahan sərayına göndərdi: "Müqaviləyə əsasən təyin olunan sərhədlər Allahın və ölkənin istəyinin əleyhinədir, ona görə də biz bu müqavilələri rədd edirik".

Abdalları darmadağın edən, gölcələri itaətə gətirən Nadirqulu xan Heratdan Məşhədə (13.3.1732), oradan da İsfahana (1.9.1732) goldı. Zabişlərin hüzurunda II Təhmasibdən soruşdu: "Niyə öz vətəninə xəyanət edib bədnəm Bağdad və Rəsi müqavilələrini imzalamışan?".

Nadir xan İsfahana gəlişindən 6 gün sonra, hakimiyyətini 6 il öz qılıncıyla qoruyub saxladığı *II Şah Təhmasibi taxtdan salaraq Xorasana* göndərdi, onun beşikdəki körpəsi Abbas Mirzəni III Şah Abbas adlandıraraq başına tac qoydu (7.9.1732), özünüsə şahın naibi (*naibüssəltənə*) və vəkili (*vəkilüddövlə*) elan edərək Səfəvi dövlətini onun adından idarə etməyə başladı.

II Təhmasibin Osmanlılarla bağlı *Bağdad müqaviləsinin təqvi edən* Nadir xan Osmanlı dövlətindən 1723-dən bəri tutduğu bütün Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağı tələb etdi. Rədd cavabı alınca Osmanlılarla yeni müharibəyə başladı.

Nadir olduqca məharətli sərkordəydi və döyüslərdə hər dəfə yalnız özünün sınıqdan çıxardığı, öz döyüş təcrübəsinə

məxsus yeni taktikalar, üsullar tətbiq edir, düşməni tam gözləmədiyi bir durumda yaxalayaraq ona üstün gələr, bu zaman öz qoşununun on az itki verməsinə nail olardı. O, hər mühəribədə yerli şəraitə uyğun taktika və strategiya seçərdi. Məsələn, bir dəfə o, ağır topların şəhər qalasının yanına aparılmasının mümkünüzlüyünü gördükdə məhz mühəsirəyə aldığı qalanın yaxınlığında bir neçə top düzəldirərək hasarı dağıtmış və qalib gəlmışdı.

Qoşunu 3 yerə ayıraraq bir bölümünü Azərbaycana (əsasən Gəncəyə), bir bölümünü Kərkükə yolladı, özüsə Ərbilə gedən Nadir xan 27 noyabr 1732-də *Kirmanşaha* gəldi və oranı tutdu. Osmanlı sərhədinə çatdı, Kərkük və Van şəhərlərini alan qüvvələrlə birlikdə 1-2 fevralda Dəclə çayını keçərək Bağdad yaxınlığına gəldi. 16 fevral 1733-də *Bağdad* üzərinə yürüş başlandı. Ağır vuruşdan sonra Nadir köhnə *Bağdad şəhərini, az sonra da Samirə, Hillə, Kərbəla, Nəcəf və başqa şəhərləri tutdu*, Bağdadın mühəsirəsini daraltdı. Ancaq o, bu qalib durumunda da hər zaman sülh bağlamağa hazır olduğunu bəyan edirdi, Osmanlılarsa onun şərtlərini qəbul edilməz sayırdılar. Əyyubi Əhməd paşa adamlarını onun yanına danışqlara gəndərməklə öz dövlətinə vaxt qazandırmağı bacardı. 19 iyul 1733-də Bağdada kəməyə gəlmüş Topal Osman paşanın qoşunuyla dəhşətli vuruşmada Nadir *ağır məglubiyətə ugradı*.

4 avqust 1733-də Həmədana gələn Nadir 12 sentyabrda yeni qoşunla *Kirmanşaha* doğru yürüdü. 2 oktyabrda Osmanlı sərhədini keçdi. 9 noyabr 1733-də *Ağ-Dərbənddə* Osmanlı qoşunlarını dağıdaraq Kərkük üzərinə gəldi, bu şəhərin yaxınlığındakı *Surtəş kəndi* ətrafında görkəmli sərkərdə Topal Osman paşanın üzərinə gözlənilməz hücumu keçdi, paşa həlak oldu və Nadir qələbə çaldı. Bundan sonra *Hillə, Nəcəf və Kərbəlanı yenidən tutan Nadir Təbrizi azad etdi*. Təzliklə Süleymaniyyə, Kərkük, Mosul və bir sıra başqa mühüm yerlər də onun əlinə keçdi.

16 noyabr 1733-də Nadir 30 minlik qoşunla *Bağdad*a gəldi. Bir müddət keçəndən sonra Bağdad valisi Əhməd paşa Nadirə sülh təklif etdi və 1733-ün dekabrında iki tərəf arasında ***Bağdad müqaviləsi imzalandı***. Bu müqaviləyə əsasən, *Osmanlılar son 10 ildə tutduqları bütün Səfəvi torpaqlarını qaytarmalı oldu* (ancaq işdə buna əməl etmədi). Bundan başqa, iki dövlət arasında 1639-dakı sərhədlərin saxlanması, qarşılıqlı şəkildə əsirlərin buraxılması və qənimət alınmış topların qaytarılması, Əfşar dövlətindən həccə gedən zəvvarlara Osmanlı imperiyası ərazisində əngəl törədilməməsi rəsmiləşdirildi.

Bu andlaşma əsasında *Güney Azərbaycandakı hərbi əməliyyatlar dayandırıldı*. Əhməd paşa *İrəvan, Tiflis, Gəncə və Şirvan paşalarına bu torpaqları boşaltmaq* (bu göstərişi sonra İstanbul loğv etdi) və əsirləri azad etmək göstərişi verdi. Mahmud xan Bəluc qiyam qaldırdığını görə (Nadir onu darmadağın edərək 1 fevral 1734-də Şirazi geri aldı) Bağdadı almadan sülhə razılaşmağa məcbur olan Nadir xan da tutduğu bütün əsirləri buraxdı və iki dövlət arasında sülhün vacibliyi haqqında Osmanlı baş vəzirinə *Qazi Əbdülkərim əfəndiyilə* (o, Kərkük mühəribəsində Əfşarlara əsir düşmüştü) 2 məktub göndərdi, sülhün yalnız *Qafqaz əyalətlərinin qaytarılacağı halda* mümkünüyünü bildirdi və müqavilənin təsdiqlənməsinə 90 gün vaxt verdi. Təəssüf ki, Osmanlı sarayı *Bağdad müqaviləsini təsdiqləmədi*, bu işi müxtəlif bəhanələrlə gecikdirdi və Əhməd paşanı işdən götürdü.

Osmanlılarla münasibəti pis-yaxşı nizamlayan Nadir xan indi də üzünü Rusiyaya çevirdi və ***Xəzərsahili torpaqları boşaltmağı ondan tələb etdi***. Doğrudur, Rusiya Nadirin naibüs-səltənə olmasına sevinmişdi, çünki həm tezliklə Səfəvi xanədanına son qoyulacağını duyar, həm də sonra şahlığı layiq bir adamı meydanda görmür, sıradan birisi olan Nadirin şahlıq taxtında otura biləcəyinə ağlına gətirmirdi. Ancaq ruslar necə yanıldıklarını tezliklə başa düşdülər.

Rusiya Nadirin Osmanlı dövlətiylə sülh sazişi bağlamasını istəmirdi, çünki Fransanın Osmanlıları Rusiyaya müharibüyə məcbur edəcəyindən və Rusyanın durumunun pisləşəcəyindən qoxurdu. Nadirin indiki qələbəsi fransızları pərt, ruslarla şad etdi.

Nadir xan Rusyanın fövqəladə səfiri, vaxtilə Rusyanın İspaniya və Almaniyada da səfiri işləmiş təcrübəli diplomat *S.D.Qolitsinin* başçılığı altında bir heyəti İsfahanda qəbul etdi (20-31.5.1734). Qolitsin Nadirə *Osmanlılar əleyhinə Rusiyaya müqavilə bağlamağı təklif etdi* və Osmanlılarla savaşda Rusyanın Nadirə yaxından köməklik edəcəyini, o, Qafqaz uğrunda savaşa başlasa Osmanlılara yardım göstərməyəcəyini bildirdi. Bu zaman Nadir öz rəqibini əcnəbilərin köməyi olmadan diz çökdürəcəyini söylədi. Rusiya Osmanlılara arxalanan *Surxay xanın* Şirvandakı davranışından narahatlığını da dilə gətirdi.

Nadir xanla səhbətdən sonra Qolitsin Peterburqa məlumat verdi ki, *Rusiya Bakı və Dərbəndi qaytarmadığına görə Nadir ona qarşı çox qəzəblidir. Əsl milli qürur yiyəsi olan Nadir özgənin tövsiyələrinə qulaq asan deyil, ona görə də gözləməliyik.*

Osmanlı dövləti Nadirə qarşı yürüşə hazırlaşsa da birbaşa müdaxilədən qabaq *Şirvan və Dağıstanda* öz nüfuzunu gücləndirməyə üstünlük verdi. Bundan ötrü İstanbul *Krim xanına* göstəriş verdi və o da Dağıstan'a 20 min qoşun göndərərək əhalini Nadir hakimiyyətinə qarşı qaldırdı.

Osmanlı sultanı 1734-ün iyununda İsfahandakı Nadir xana məktub və nümayəndə göndərərək Osmanlı ordusunun baş komandanı *Abdulla paşa Köprülüni* sülh müqaviləsi bağlamağa tam səlahiyyətli olduğunu bildirdi. Nadir də öz növbəsində sultana məktub yazdı ki, *Osmanlı dövləti işgal etdiyi bütün torpaqları qaytarسا ölkələriniz arasında sülh yaranacaq, əks halda müharibü yenidən başlanacaq.*

Nadir xan Qafqazdan Osmanlı təsirini birdəfəlik götürməkçün *İstanbulun Şirvan və Dağıstan valisi təyin etdiyi Surxay xanın* ağalığına son qoymağın başlıca şərt olduğunu çox gözəl anlayaraq İsfahandan ona tələb yolladı ki, dincliklə Şirvandan getsin. Naibüssəltənə ondan rədd cavabı alınca 17 iyun 1734-də quzeyə qoşun çəkdi.

Nadir xan *Həmədanda* olanda rusların Gürcüstanın keçmiş hakimi *Vaxtanğı* və oğlunu Şamaxını tutmağa göndərdiyini eşitdi. O, Həmədandan *Marağaya*, oradan *Təbrizə*, Təbrizdən də *Ərdəbilə* gəldi. Ərdəbildə Osmanlı nümayəndəsi orazilərin qaytarılmasına ondan 2 il möhlət istədi və Nadir başa düşdü ki, Osmanlılarla yenidən savaşmaq lazımlı gələcək. Ancaq *Surxay xanı* aradan götürməyi dahu təxirəsalınmaz vəzifə saydı, çünki bununla Şamaxını Vaxtanqdan qabaq tutacaq, rusları da sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur edəcək, *Şirvanı* öz hakimiyyəti altına salacaq, *Bağdad müqaviləsinə* əsasən *Şirvan xanlığını* da geri qaytaracaqdı.

O, Kürə çatıb *Şirvana* yaxınlaşanda (29.8.1734) Surxay xan Dağıstan'a qaçıdı. Şamaxını az qala müqavimətsiz tutan Nadir *Məhəmmədqulu xan Sədərlunu* ora hakim qoydu. Surxay xanı Dağıstanda izləyən Nadir xan onu tuta bilmədi. Sörkərdə *Təhmasib xan Cəlayir* Nadirin göstərişiyilə 3 oktyabr 1734-də üşyançıların mərkəzi *Qəbələyə* qoşun çəkdi və Surxay xanı *Dəvəbatan dağı* yaxınlığında darmadağın etdi. Sonra Surxay xan *Qazıqumuşa* getdi. Nadir onu məğlub etdi, böyük xəzinəsini olə keçirdi, ancaq qış düşüb yollar bağlandıqına görə toqib edə bilmədi. *Axtıya* endi, *Car və Talada* olan üşyançı ləzgiləri (avarları) susdurdu. *Xaçmaz* yoluyla Qəbələyə gəldi. Orada olarkən Şamaxını zəbt etdi (22.10.1734). Bir həftə *Qəbələdə* qaldıqdan sonra *Gəncəyə* getdi.

Qoşunu 3 noyabr 1734-də Gəncəyə çatan Nadir xan *Gəncəli paşanın* qoruduğu bu şəhəri 4 ay mühəsirədə saxladı. Nadi-

rin topxanasının zayıflıyi qalanın alınmasını çötinloşdirdi. Orada olan *Qolitsin* Nadiro kömök teklif etdi və onun razılığından sonra Rusyanın Dağıstandakı qoşunlarının komandanı general *Luvashov* xeyli ağır top gondordı.

Gəncəni mühasirədə saxladığı vaxt Nadir xan Xəzorboyu torpaqlarımızı boşaltmaq haqqında Rusiya səfiri *Qolitsin* başladığı damışqları da yekunlaşdırmaq istədi və 5 dekabr 1734-də öz səfiri *Hüseyn xanı* Rusiyaya gondordı.

Rusiya Nadir xanın tələbləriylə razılaşmağa – torpaqlarımızı boşaltmağa məcbur oldu, bu şərtlə ki, Nadir də Rusyanın düşmənlarını öz düşməni hesab etsin və qaytarılan torpaqları bir də heç vaxt Osmanlılara verməsin. Beləliklə, *Rusiya Gəncə yaxınlığında 19-21 mart 1735-də (Novruz bayramı günləri!) bütün Xəzəryani vilayətlərən (Kürün axarından Dərbəndədək) biryolluq çıxmamaq haqqında müqavilə imzaladı*. Bu andlaşmaya görə, Rusiya Bakıni 15 günü, Dərbəndi 2 aya boşaltmadı (buna əməl etdi), Nadirə öhdəsinə götürdü ki, Rusyanın daimi müttəfiqi olacaq, Bakı və Dərbəndi heç kəsə verməyəcək. *Səlaq qalası Rusiya və Səfəvi dövlətləri arasında sərhəd oldu. Dövlətlər bir-birindən xəbərsiz Osmanlıyla müqavilə bağlamamağa da razılaşdırılar*. (Ancaq Nadir şah 1746-da Osmanlılarla müqavilə bağlayarkən rusların rəyini nəzərə almadı, bununla da onları qəzəbləndirdi).

Yeri golmişkən, *Nadir xan rustarın gözünü o qədər qorxutmuşdu ki, onlar nəinki Dəli Petronun 130 min rus əsgərinin həyatı bahasına işğal etdiyi şimal torpaqlarımızı 13 ildən sonra geri qaytarmağa məcbur oldular, həm də hətta onun ölümündən sonrakı 55 ildə Azərbaycan torpaqlarına yaxın düşməyə ürək etmədilər*.

Osmanlıların Xəzər sahilindən uzaqlaşdırılmasını qənimət sayan rusları quzey torpaqlarımızdan qovduqdan sonra Nadir xan sultanlıq qoşunlarıyla savaşı davam etdirdi.

Karsda bulunan Şərq qoşunları komandanı *Abdulla paşa Köprülüzadənin* yardımları sayosindo *Gəncə qalasını* təslim etmək mümkün olmadığına görə qoşunun bir hissəsini Gəncənin mühasirosi üçün saxlayan Nadir xan 1735-in Novruz bayramından bir neçə gün sonra *Karsa* yollanıb oranı mühasirəyə aldı. 25 may 1735-də Arpa çayını keçərək Karsın cənub-şərqiñə çəkildi. *İrəvan* yaxınlığındaki *Bağavars (Yağavərd)* boğazında 18 iyun 1735-də gedən müharibədə (Osmanlı tarixlərində buna "Arpa çayı müharibəsi" deyilir) o, *parlaq qələbə qazandı* – komandan *Abdulla paşa*, Osmanlı sultanının kürəkəni *Mustafa paşa* və 50 min Osmanlı əsgəri həlak oldular.

Nadirin qələbəsi İstanbulu sarsıldı. Sədrəzəm *Əli paşa* vəzifədən götürüldü. Təlaşa düşən Gəncə hakimi *Gənc Əli paşa* Nadirə sülh teklif etdi və *Gəncə üzün mühasirədən sonra təslim oldu* (9.7.1735).

Bu vaxt Nadir *Gürcüstanın* da məsələsinə həll etmək qarşılığında Karsın mühasirəsindən ol çokdı. *Tiflisə gələrək oranı aldı* (12.8.1735). Müsəlman olmuş *Əli Mirzəni* Kartlı və Kaxetiya hakimi qoyub «xan» etdi. (Gürcüstan hakimi, *Əli Mirzənin* qayınatası *Teymuraz* bundan açıqlanaraq sonra Rusiyaya qaçı).

Nadir yenidən *Karsa* dönüb (22.8.1735) onu mühasirəyə aldı. Onun Anadoluya hücum edəcəyindən bərk qorxuya düşən Osmanlılar sülh teklif ettilər. Osmanlı ordusunun başçısı *Əvvübi Əhməd paşa* *İrəvan qalasını ona təhvil verdi* (3.10.1735). Nadir Osmanlı qoşunlarının indiyədək olan müharibələrdə vurduğu ziyanları ödəməyi tələb etdi və müqavilə bağlanmasında Rusyanın da iştirak edəcəyini bildirdi. O, xəzinədarı *Mirzə Məhəmmədi* Əhməd paşanın yanına göndərərək sülh danışqları aparmaqçın *İsfahana* bir heyət yollamasını istəmişdi.

Nadir xan Tiflisdən *Car* və *Tala* üzərinə getdi. Krin xanı *Qaplan Girey* artıq öz yurduna dönmüşdü. Nadir xan Dağıstanda dinclik yaratса da *Surxay xan* yenə yaxasını ələ vermedi.

Bütün bunlardan sonra Nadir xan *Kəngər/Fars (Bəsrə) körfəzində qüdrətli bir dəniz donanması yaratmaq qərarına gəldi*, çünkü ölkənin dənizdən təhlükəsizliyini donanmasız təmin etməyin çətinliyini Doli Petronun yürüşləri göstərmişdi.

İngilis *Persi Sayxs* öz kitabında Nadiri dəniz donanmasının vacibliyini anlamış ilk İran şahı adlandırır. Ancaq *Nadir hələ şah olmazdan qabaq məsələyə əsl dövlət başçısı kimi yanaşdı və taxta oturduqdan sonra da heç bir çətinliyə baxmaya-raq, başqa yabançı imperiyaların (ilk sıradə Rusiya və İngiltərənin) müqavimətini qıraraq öz imperiyasının donanmasını yaratmaqçun mümkün olan hər şeyi etdi*. Bu zaman o, xalqın iqtisadi durumunun son dərəcə ağırlaşacağı və hətta üsyənlərin baş verəcəyi amilini də nəzərə almışdı. Nadir şahın bu qeyrəti vətənimizin tarixində şanlı səhifələrdəndir.

O zaman gəmiçilik öndərləri olan ingilislər və hollandiyalar, eləcə də oroblor öncə Səfəvilərlə, sonra Əfşarlarla gəmiçilik olaqələrinə elə də həvəs göstərmirdilər. Başqalarından asılı olmamış, hər dəfə baha qiymətə gəmi kirələməmək və dövlətin gəmilərə ehtiyaclarını tam ödəmək üçün Nadir xan *Lətif xanı* admiral təyin edərək *Gembrona* (*Bəndər-Abbas*) göndərdi ki, avropalılardan gəmi alınsın, ancaq ingilislər də, hollandlar da, ərəblər də ona gəmi satmaqdan boyun qaçırdılar, gəmiləri yalnız icarəyə verdilər.

Nadir xanın göstərişiyələ Lətif xan *Buşəhri* yeni yaradıla-raq donanmadan ötrü ticarət limanına çevirməklə məşğul oldu (bir az sonra həmin liman *Nadiriyyə* adlandırıldı).

Artıq 1735-in yazının başlanğıcında Lətif xan *Bəsrəni* almaqçun *Səttülərəb (Əlvənd)* çayına 30 böyük, 50 orta gəmi və bir neçə kiçik qayıqdan ibarət donanma gətirmişdi (təəssüf ki, bù döyüşdə o yenildi). 1736-da Lətif xan *Bəhreynin açarını Nadir xana göndərdi*. Bu, *Ommani* Səfəvi torpağına birləşdirmək və Kəngər/Fars körfəzini öz ağalığı altına salmaqçun Na-

dirə tarixi bir şans yaratdı. *Üstündə qırmızı qılınc şəkli olan ağ bayraq dalgalanan 4 böyük, 2 orta və bir neçə xırda gəmidən ibarət Əfşar donanması 14 mart 1737-də Lətif xanın komandanlığı altında Buşəhrədən Gembrona gəldi*. Az sonra admiral zəhərlənib öldürüldü. 1739-da Əfşar donanması bütünlükə *Gembronda* mərkəzləşdi. Nadir şah Hindistandan gəlib *Buxaraya* yürüş edəndə də *Amu-Dörya* çayını keçməkçün donanma düzəltdi.

Beləliklə, 1734-ün başlanğıcından şah seçilənədək bütün *Qafqazı Rusiya və Osmanlıdan geri alan, orada əmin-amanlıq yaradan, Xorasani əfqanlardan təmizləyərək burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirən Nadir xan artıq bütün Səfəvi imperiyasının faktik hökmdarlığı*. Əslində II Təhmasibin də, III Şah Abbasın da vaxtında da ölkəni o idarə edirdi.

1736

-nın yanварında III Şah Abbasın ölümündən sonra taxt-tacın yeni varisi müəyyənləşdirilməliydi. Dərbənd də daxil olmaqla bütün Dağıstanı ram edən Nadir xan 22 yanvar 1736-da indiyədək Səfəvi hakimiyyəti altında olan bütün torpaqların nüfuzlu başçılarına, alımlorə məktub göndərərək onları ölkədə sabit bir qanuni hakimiyyət seçməkçün *Muğan qurultayına* çağırıldı və özü də *Yeni Şamaxı (Ağsu)* yoluyla Muğan çölündə Kürlə Arazın birləşdiyi yerə gəldi (27.1.1736). Sülh qərardadı gətirmiş Osmanlı elçisi *Gənc Əli paşa* da Muğandaydı. Hindistandan və başqa xarici ölkələrdən gələn nümayəndələr də vardi. Ümumiyyətlə, *Muğana 20 min qonaq gəlsə də üst-üstə 100 min adam vardi* (qoşunlar da daxil olmaqla). Qurultay nümayəndələrindən ötrü 12 min çadır qurulmuş, qamış və ağaç evlər, məscid tikilmişdi.

Orucluq bayramı günü (13.2.1736) Nadir xan özünün 12 sütunlu zərli çadırında olduqca təntənəli bir mərasimdə öncə Osmanlı səfiri *Gənc Əli paşanı*, sonra Rusiya səfirini və 1.000-

ədək başqa hörmətli qonağı qəbul etdi. 7 nəfər carçı qonaqlara elan etdi: "Böyük xan hökm edir ki, bir-birinizlə məsləhətləşin, İran şahlığına, ölkənin sülh və əmniyyətini qorumağa, xalqın rifahını təmin etməyə daha layiq bildiyiniz hər kəsi seçin. O, indi Allahın köməyi ilə İranı düşmənlərin işğalından azad edib, onları İran sərhədlərindən qovub. İndi qocallığına və yorğunluğuna görə dincəlməyə ehtiyacı var. Öz qalası Kəlata gedib öziñə və sizə dua etmək istəyir".

Nadir onlara dağlışmaq və məsləhətləşəndən sonra cavab bildirmək göstərişi verdi. Nümayəndələr bir neçə gün inadla onun namizədliyinin üstündə dursalar da Nadir asanlıqla razılıq vermədi.

Ertəsi gün Nadir xan qurultay nümayəndələrinin bu şərtlərə əməl edəcəyi halda şahlığa razılıq verə biləcəyini bəyan etdi: 1) *Həthmasib və övladları şah olmaq istəsə onları cəzalandırmaq əvəzinə müdüfiə etsəniz cəzanızın ölüm olmasına yazılı razılıq verəcəksiniz;* 2) *şəliklə yanaşı, sünni məzhəbinə də hörmət edəcək, Ömərə, Osmana lənət oxumayacaq, sünnilər Məkkəyə həcc ziyarətinə gedəndə əziyyət verməyəcəksiniz;* 3) *məni şah etsəniz məndən sonra övladlarımı, ailəmə hörmətsizlik etməyəcəyinizə, onlara tabe olacağınızə and içəcəksiniz.*

Bu şərtlərlə, demək olar ki, hamı razılaşdı. Onun şətləri təxminən 2 metr uzunluğunda tumarda 2 nüsxədə yazılıdı və bütün heyətlərin başçıları sənədi 3 günə imzalayaraq 35 möhürlə təsdiqlədilər.

Nadir 17 fevral 1736-da qurultayın bütün iştirakçularına qonaqlıq verdi. Onların Nadiri tam dəstəkləyəcəyinə arxayınlasdıqdan sonra şah olmağa razılığını bildirdi. Qurultaysa 19 fevralda bitdi və nümayəndələr dağıldılar.

Tacqoyma Novruz bayramı ərəfəsində – 8 martda oldu və Muğandan hələ getməmiş bir sıra xanlar da orada iştirak etdilər.

Şah elə ilk gündən *din işlərinə ciddi diqqət yetirməyə* məcbur oldu. Belə ki, sünni Nadir şia döylətində şah olmaq üçün şiaoliyi qəbul etmişdi. Ancaq bu zaman şielər sünnilərə hətta xəçpərəstlərdən də artıq nifrat bəsləyir, onlara hədsiz düşmənciliklə yanaşır, ilk üç raşdin xəlifəni: Əbübəkr, Ömər və Osmanı söyürdülər. *Nadir şah şia məzhəbini xeyli yumşaldaraq sünniliyə yaxın bir hala gətirməyi bacardı* və bu yeniləşmiş şia məzhəbini həm sünnilərin, həm də şielərin hörmət bəslədiyi *imam Cəfər Sadıqə* bağlayaraq "cəfəriyyə" adlandırdı (İrandakı bugünkü məzheb də budur və dünya şielərinin ən böyük hissəsi cəfəridir). Şah seçilərkən o, Osmanlı sultani I Mahmudun (1730-1754) xəlifəliyini tanıyacağını bildirdi və Osmanlılarla sülh bağlamağın 5 şərtini mərasimdə bəyan etdi: 1) *Osmanlılar yeni cəfəri məzhəbini tanıyacaq;* 2) *bu məzhəbə Məkkədə bir ibadət yeri (rükn) veriləcək;* 3) *Əfşarlar hər il Şam (Suriya) üzərindən bir əmirhac göndərəcək;* 4) *əsirlər dəyişdiriləcək;* 5) *qarşılıqlı elçilər göndəriləcək.*

Bu vaxt hələ Muğanda olan *Gənc Əli* paşanın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Nadir şahın təmsilçisi Əbdülbaqi xan Zəngənəylə sülh danışıqlarına başladı və onlar siyasi baxımdan 1639 tarixli *Qəsri-Şirin müqaviləsinin* əsasları daxilində bir anlaşmaya gəldilər, ancaq Gənc Əli paşa irəli sürülönen şərtlərə münasibət bildirməyə səlahiyyətli olmadığını söylədi.

Novruzu da Muğanda bayram edən Nadir şah aprelin ortasında *Qəzvinə* yola düşdü.

Qurultayda onun əleyhinə səs vermiş Gəncə Ziyadoglu xanlarını, Qarabağın *Otuzikilər*, *Kəbirli* və *Cavansır* tayfalarının başçılarını ailəliklə Xorasana sürgün etdi, Qarabağın erməni məliklərini Gəncə boylərbəyinə tabe etdi.

Tacqoymadan az sonra Əfşar şahənşahı Osmanlı dövlətinə *Gənc Əli* paşayla birgə Əbdülbaqi xanın başçılıq etdiyi bir nümayəndə heyəti göndərdi. 1736-nın iyulunda İstanbula çatan

və böyük hörmətlə qarşılanan elçilər Nadirin şah seçilməsini xəbor verdilər. Onlar sülh bağlamağın *Muğanda* boyan edilmiş 5 təməl şərtini burada da təkrarladılar.

Nadir şahın Osmanlı sultanına, sədrəzəminə və müftisinə yazdığı məktublar oxunduqdan sonra görüşlərdə əsirlərin dəyişdirilməsi, səfirlərin göndərilməsi və həccəzi ziyanətdə Əfşarlardan bir əmirhacın olması qəbul edildi, ancaq qalan məsələlər (ilk növbədə iki ölkə arasındaki məzhəb ixtilafı) şəri və mülki müzakirəye saxlanıldı. Sonudə qorara alındı ki, ilk üç məsələ haqqında müqavilə bağlansın, ancaq o, Nadir şahın imzasından sonra qüvvəyo minsin. Beləliklə, iki dövlət nümayəndələri arasında *28 dekabr 1736-da hazırlanaraq imzalanan müqavilədə* Nadir Əfşar şahı kimi qeyd olundu, iki ölkə arasında 1639-dakı sərhədlər götürüldü, mühəribə rəsmən dayandırıldı, yalnız məzhəb məsəlesi açıq qaldı.

Səfəvi hakimiyyətinə son qoyan *Nadir şah Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd və Təbriz bəylərbəyliklərini ləğv etdi və əslində Azərbaycanı paytaxtı Təbriz, başçısı öz qardaşı İbrahim xan olan vahid inzibati bölgüdə birləşdirdi*. Şirvana Mehdiqulu xani, Dərbəndə Nəcəf sultani, Bakıya bir gilanlinı, İrəvana Məhəmməd xani hökmədar təyin edən şah inandığı başqa başçıları vəzifəsində saxladı. Onu da bildirək ki, Şirvan hakimləri on qədim çağlardan "Şirvanşah" adlanırdı bu ənənə Nadir şahdək davam etmişdi. Nadir şah öz imperiyasında ondan başqa kimsonın şah adlanmasını qəbul etmədiyinə görə "Şirvanşah" ünvanını ləğv etdi.

Nadir şahın gördüyü ilk işlərdən biri də vergi toplanmasını qaydaya salmaq və dövlətin iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək oldu. Aydin vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq he-sablama sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı.

İstanbulda Osmanlı-Əfşar sülh danışıqları gedən vaxt *Fransa* Osmanlıni Rusiyaya mühəribəyə təhrik edir, *Rusyanın*

bir çox nüfuzlu şəxsləri də dövlətə təzyiq göstərərək Nadirin zoiflətdiyi Osmanlı sultanlığıla savaşa girişməyə sürükloyırdılar. Nadirin onu dəstəkləyəcəyinə arxayı olan Rusiya, nəhayət, 1736-nın mayında Azovu almaqün Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi və Nadirə də xatırlatdı ki, mühəribəyə girişmək gərəkdir. Ancaq *Nadir Osmanlı dövlətiylə müharibə etməyəcəyini rus nümayəndəsi Kaluşkinə qəti şəkildə bildirərək dedi ki, ruslar Bağdada görə müharibə etməyəcəkləri kimi bizim də Azova görə müharibəyə girişməyimiz mənasız olar*.

Əhməd paşanı Əfşarlarla sülh müqaviləsi bağlamağa tam səlahiyyətli edən Osmanlı sultani Nadir şahın tələbləriylə əsasən razılaşdı, ancaq Rusyanın müqavilədə iştirakına qarşı qəti şəkildə çıxdı. O da Nadirin yanına *Mosul* valisi *Mustafa paşa* başda olmaqla nüfuzlu bir nümayəndo heyəti göndərdi (noyabr 1736). Onlar *18 may 1737-də* *Əbdülbaqi xanla* birgə *Nadirabad*a çatdılar. Şah onları böyük hörmətlə qəbul etdi.

Osmanlı dövləti bildirdi ki, Nadir şahın irəli sürdüyü bütün şərtləri bəzi qeydlərlə də olsa qəbul edir, ancaq cəfəriliyin dörd sünni məzhəbə əlavə beşinci məzhəb sayılması və *Kəbədə* bu məzhəbə məxsus bir yerin (rükənün) tanınmasını həm şəriət, həm siyaset baxımından rədd edir. *Əlimurad xan Samlunu* İstanbula səfir təyin edərək göndərən (iyun 1737) Nadir şah bəyan etdi ki, cəfəri məzhəbini rəsmən tanımaq və *Məkkədə* Məscidül-həramın rüknlərindən birini bu məzhəbin ixtiyarına vermək müqavilənin bağlanmasına başlıca şərtləridir. Ancaq o, *Hindistan* səfəri ərəfəsində olduğuna görə məzhəb məsəlesi üstündə savaşa başlamaq istəmədi.

Tac qoymazdan az önce o, böyük oğlu *Rzaqulu xanı Xoran*ın hakimi qoymuşdu. Rzaqulu xan qiyam qaldırılmış *Bəlxə* hücum edərək oranı tutdu (4.8.1737).

Əfqan Məlik Mahmudun qardaşı *Hüseyn xanın* olindəki *Qəndəhar* Əfşarlara tabe olmayan yeganə məntəqəydi. Nadir

şah əfqanları əzməkçün 14 aprel 1736-da Muğan çölündən 80 minlik qoşunla *Qəndəhar* üzərinə yeridi. 14 sentyabr 1736-da İsfahan'dan Bəxtiyarı dağlarına qalxdı, üsyən etmiş *Əlimərdan xan* izləməyə başladı. Onu tutub öldürəndən sonra bəxtiyarıları özüne tabe etdi və 15 oktyabr 1736-da İsfahana döndü. 1737-nin martında Nadir şah *Qəndəhara* gəldi. Qəndəhardan 3 km aralıda böyük bir şəhər saldırın şah onun adını *Nadirabad* qoydu və qərargahını oraya köçürdü. 23 mart 1738-də o, *Qəndəhari*, 1738-in aprelində *Bəlucistani* tutdu. Bu, əfqan qüvvələrinin son məglubiyyyətiydi. Beləliklə, *Nadir şah tarixdə Əfqu-nustanı ram edən ilk və son hökmədar oldu*. O, özünün qurduğu Əfşar dövlətini yadlardan bütünlükə təmizlədi.

Nadir şahın indiyədək savaşlarının məqsədi Səfəvi torpaqlarının hüdudlarını bərpa etməkdir. *İndisə o, torpaqlarını genişləndirmək haqqında düşüncəyə başladı*. Ancaq aramsız müharibələrdə xəzinəsi boşalmış dövlətinin kasıblığı bu istəyi gerçəkləşdirmək gücündə olan ordunu saxlamağa imkan vermir. Aldığı dəqiq bilgilərə əsasən, sərvəti başdan aşib-daşan Hindistan Teymurlu hökmədarının zəif olduğunu öyrənmiş Nadir şah həm Əfşar dövlətinin maddi durumunu yaxşılaşdırmaq, həm də yeni torpaqlar ələ keçirməkçün bu ölkəni tutmağı qərarlaşdırıldı.

Hindistan ağası Məhəmməd şahın (1719-1748) saymazlığı həcumçün Nadir şaha əla bohanə verdi. Bəlo ki, o, Teymurlu şahına dəfələrlə məktub yazıb tələb etmişdi ki, sərhədlərini əfqanların üzüntü bağıla, onların Hindistanda sığınacaq tapmasına imkan vermə. Ancaq bu şah ona heç bir cavab verməmişdi. Nadir şahın bu məqsədlə Dehliyə yolladığı elçilərə də eyni saymazlıq göstərildi. Dehliyə 40 günlüyü gəndərilmiş (6.5.1738) *Məhəmməd xan Gürgani* də cavab ala bilmədi və o, saraydan buraxılmadı. Daha dözməyən Nadir şah qoşun çəkərək 24 may 1738-də Nadirabaddan Hindistan üzərinə yürüşə başladı.

O, ağır döyüslərdən sonra öncə yolunun üstündəki *Qaz-nəni* (11.6.1738), *Kabili* (30.6.1738), *Cəlalabadi* (17.9.1738), *Pışavəri* (11.1738), *Lahor və Koşmiri* (29.1.1739) ələ keçirdi. Sonra 6 fevral 1739-da Lahordan *Sərhəndə* doğru hərəkət etdi. Hindistan hökmədarı onun qarşısına 300 min tocrübəli döyüşçü, 10 min zəncir horbi fil, 500 topluq qüvvə çıxararaq *Kornalda* istehkam qurdu. Nadir şah Teymurlu şahını paytaxta bağlayan yolu kəsə bildi.

24 fevral 1739-da Kornal yaxınlığında Nadir şahın 90 minlik və Məhəmməd şahın 200 minlik qoşunları üz-üzə gəldi. Nadir şahın yeni döyüş taktikaları tətbiq etdiyi bu qanlı savaşda Hindistan ordusunun baş komandanı *Xan Dövrən* yaralandı, sərkərdələrdən *Səadət xan* əsir alındı.

25 fevralda davam edən döyüşdə Xan Dövrəna güllə dəydi və o, ölümcül yara alaraq huşuz qaldı, başsız qoşun qaçmağa başladı. Nadir şah hindistanlıların 2.000 döyüş filini zərərsizləşdirib Məhəmməd şah ordusunu məglub etməkçün orijinal fənd işlətdi – onun göstərişiylə dəvələrin üstündəki oduna od vurdular və dəvələri fillərə doğru qovdular. Bədəni istidən yanın dəvələrin dəhşətli nərilti qopararaq birdən-birə irəli cummasından fillər bərk qorxuya düşərək geri qaçmağa başladı və öz qoşununu əzdi. Nadir ordusu bu zaman hücuma keçdi və *axşamadək çəkən qanlı savaşı qələbəylə başa vurdu*. Hindistanlılar 100-dən artıq qoşun başçısını və 10-30 min osgor itirdilər (Nadir şahın itkisi 2.500 nöfərdi). Bu qələbənin qazanılmasında böyük xidməti olmuş oğlu sərkərdə *Murtuzaqulu xan* «*Nəsrullah xan*» adlandıran Nadir şah qoşununu da mükafatlandırdı.

27 fevral 1739-da Hindistanın baş naziri *Nizamülmükk* və vəzir *Əbdülbəqi xan* Nadir şahın qərargahına gelərək ateşkəs haqqında saziş batladılar. Tərəflər razılışdilar ki, Nadir şah öz ölkəsinə qayıdacaq və bunun qarşılığında Hindistan tərəfi 50

lək (5 milyon) rupi qızıl pul təzminat ödəyəcək; öz ordusunu tərksiləh edəcək; Hindistan ordusunun topları və hərbi sursatı Nadir şah ordusuna təhvil veriləcək; Nadir şahın qoşunu yorulduğu üçün bir müddət *Şahcahanabadda* (Dehlidə) dincələcək.

29 fevralda Nadir şah *Məhəmməd şahı* öz qərargahında şəhər yeməyinə çağırıldı və o gəldi. Ümumən mehriban keçən 6 saatlıq söhbətdə Teymurlu şahını xeyli töhmətləyən Nadir şah bildirdi ki, bizim torpaqlarımız *Əmir Teymur* nəslindən ziyan çökəmədiyinə görə mən Hindistan hökmdarlığını sizdən alma-yacağam, ancaq *Nizamülmükkələ* razılaşdırılmış bütün maddələr yubadılmadan gerçəkləşdirilməlidir.

Məhəmməd şah elə həmin gün bütün silahları yiğib Nadir şah ordusuna verməyi ömr etdi.

Nadir şahın əsiri olan *Səadət xan* onu Dehlini tutmağın zəruriliyinə inandırıldı və dedi ki, belə olsa təzminatdan başqa hətta imperatorun xəzinəsini də əldə edə bilərsiniz. Bundan sonra Əfşar hökmdarı Hindistan şahını yenidən yanına getirtdi (6.3.1739) və indiyədək möhkəm mühasirədə saxladığı Hindistan qoşununun qalan başçılarını da tutdurdu.

12 mart 1739-da Nadir şah qabaqda, Məhəmməd şah ondan 3 kilometr arxada olmaqla Kornaldan Dehliyə yola düşdülər və 18 martda Dehlinin qirağında bir bağa düşdülər. Məhəmməd şah Nadir şahı şəhərdə ləyaqətlə qarşılamaqçun icazə alıb getdi.

20 martda Nadir şah ağ atın üstündə 20 alay qoşunla indiyədək görünməmiş təntənəylə şəhərə daxil oldu. Onun şərəfinə toplardan yayılmış atəşləri açıldı. Məhəmməd şah onu son-suz chtiramla öz sarayına apardı. Nadir şahın onu şahlıqdan uzaqlaşdırılmamasının qarşılığı olaraq Məhəmməd şah sələflərindən qalan və “dunya xəzinələrindən on dəfə çox olan” 250 illik xəzinəni Əfşar imperatoruna bağışladı.

Səhəri gün – 21 mart 1739-da üst-üstə düşmüş Novruz bayramı və Qurban bayramı günü Hindistanın bütün camelərində Nadir şahın adına xütbələr oxundu və bütün şəhərlərdə üstündə “Dünya şahlarına şah olan şahlar şahı Nadiri-sahibgiran” sözləri həkk edilmiş yeni qızıl pullar yayıldı.

25 martda şəhərdə Nadir şahın öldürülməsi şayıəsi yayıldı və hindistanlılar şahənşahın təxminən 3 min – 7 min əsgərini öldürdülər. Bundan xəber tutan Nadir şah ertəsi gün tezdən ohalini qırmağı ömr etdi və üsyani 6 saat içinde amansızlıqla yatırıldı. Nadir şah Məhəmməd şahın qızını oğlu Nəsrullah Mirzəyə aldı (6.4.1739).

27 martda şah İsfahana xəbər göndərərək öz xalqını qələbə münasibətilə təbrik etdi və bütün əhalini 3 il vergidən azad etdi. Öz əsgər və zabitlərinə çox böyük miqdarda hədiyyələr bağışladı.

1 aprel 1739-da saat 11-30-da Dehlidə Məhəmməd şahın Şelimar sarayında təntənəli şəkildə Əfşar – Hindistan müqaviləsi qollandı. Bu andlaşmaya görə, Məhəmməd şahın Hindistan hökmdarı olaraq qalmasının qarşılığında Əfşar dövlətinə 150 kürur (75 milyon) təmən təzminat ödədi və Hind çayının qolları olan Attək, Sind və Nalasəng çaylarından qərbə yerləşən bütün Hindistan torpaqlarını (*Pişavər ətrafi mahallar, Kabil, Qəznə əyalətləri, Əfqanistan, Kuhistan, Sind çayı ətrafi - Kəşmir və Tibet və b. ərazilər, Ram qalası, Tərpin, Çən, Semvali, Ketra şəhərləri, onların ərazisi, qalaları, limanları, şəhərləri, kəndləri*) Əfşar dövlətinə verdi.

19 aprelədək Nadir şahın əlində on azı *700 milyon rupi (taqrıbən 35 milyon təmən)* dəyərində xəzinə cəmləndi [vəzirin yardımçısı *Anandramın* bildirdiyinə görə, onlardan 6 milyon rupi sikkə şəklindəydi, 500 milyon rupi dəyərində də “*Kuhinur*” (“*İşiq dağı*”), “*Dəryayı-nur*” (“*İşiq dənizi*”) və “*Orlov*” almazları, *Taus taxtı* da daxil olmaqla cəvahirat vardi]. Bundan

başqa, əlyazma şəklində 40-60 min kitab da (onların bir bölmü *şahlıq xəzinəsinə götürülmüşdü*) Nadirin xəzinəsinə verildi. Ümumiyyətlə, onun Hindistandan əldə etdiyi nəqd pul və cəvahirat 525 kürur tūməndi (75 kürur tūmən də onun əyan və zabitlərindəydi).

12 may 1739-da Nadir şah Dehlidə böyük bir məclisdə *Məhəmməd şahın başına öz əliylə tac qoydu*. Bu, onun göstərdiyi çox böyük alicənablıqlıdı, çünkü işgal etdiyi bu ölkəyə istədiyi şəxsi hakim təyin edə bilərdi.

52 gün Dehlidə qalan şah 16 may 1739-da bu şəhəri tərk edərək Vətənə döndü. *Əldə etdiyi nəqd pul və cəvahiratı imperator 1.000 fil, 1.000 at və 10 min dəvəyə yüklənmiş 13 min sandıqda daşıdtı*. Bu sərvətdən başqa, o, Hindistandan 100 xacə, 130 alım, 200 dəmirçi, 300 bənnə, 100 daşyonan, 200 dülər də götürdü (sənətkarlarla o, Əbivərdin 20 kilometrliyində Dəhliliyə bənzəyən, sonralar Xivəabad adlandırılan bir şəhər saldırdı, Xarəzmədən azad edib götürdü 12 min Xorasan əhlini orada yerləşdirdi).

23 oktyabr 1739-da Həsənabadda olan Nadir şah Hindistan fəthindən xəbərdar etməkçün Rusiya və Osmanlı imperatorlarına elçilər göndərdi.

Nadir şahın çox böyük planı vardı – Hindistandan qayıdan sonra Türküstani da tutmaq, onun xanlıqlarını ləğv edərək Əfşar imperiyasına qatmaq, Çini ələ keçirərək şimal-şərq sınırlarını genişləndirmək, sonra da Osmanlı səltənətinə öz son sözünü demək.

12 dekabrda Kabilə çatan Nadir şah Hindistandan götürülen xəzinəni Herata göndərdi. Kabilde Sind və Zəmīndar hakimi Xudayar xan Abbasını yanında çağırıldı, ancaq o, itaətdən boyun qaçırdı. Bu zaman Nadir şah onu cəzalandırmaqçün bir-dən-birə geri dönərək hərəkətə keçdi və uzun izləmələrdən

sonra 13 mart 1740-da onu Bombey əyalətində möglub edərək zəncirlətdi. Xan özünün 1 kürur rupiyəlik (5 milyon riyal) xəzinəsini şaha bağışlamalı oldu. *Onun torpaqlarını da ələ keçirmiş Nadir şah 1740-in Novruz bayramında bu torpaqları üç yərə böldükdən sonra Larkanədən* yola düşərək 5 may 1740-da Nadirabada çatdı.

Beləliklə, *imperator Nadir şah Əfşarın Hindistan səfəri 2 il çəkdi* (24.5.1738-5.5.1740).

Xarəzm ağası Elbars xana qulaqburması verməyi bəhanə edərək *Türküstani almaq istəyən Nadir şah təkrar Herata getdi* (5.6.1740). Burada 15 gün çəkən şənlilikdən sonra 150 minlik qoşunla Türküstana hərəkət edərək 31 iyulda Bəlxə çatdı. Amu-Dəryanın hər iki tərəfində qalalar tikdirdi. Şahi Buxaraya qonaq çağırılan Əbülfəyz xan bir çox özbək başçılarının təkidiylə onunla döyüşə girişməli oldu. Xanı möglub edib *Buxaraya gitən Nadir şah öz adına xütbə oxuduğub pul kəsdi*. Qardaşı oğlu Lütfəli xanı göndərib Səmərqəndi aldı. Beləliklə, Amu-Dərya sərhəd olmaqla onun güneyi Əfşar dövlətinin torpaqlarına qatıldı.

Nadir şah *Əbülfəyz xanı yenidən Buxara ağası edərək öz əliylə onun başına tac qoydu* (6.10.1740). Xan onun ordusuna 20 min əsgər verməyə mükəlləf edildi; bununla Nadir şah Buxaranın bütün daxili işlərinə nəzarəti öz əlinə almış oldu.

Sonra şah Buxaradan Xarəzmə yola düşdü (7.10.1740). Təşkil etdiyi donanmanın gəmiləri onun ordusunun ardınca üzürdü. Xivənin yaxınlığında Xanəgah qalasına sıgnan Elbars xanı möglub edərək (15.11.1740) boynunu vurdurdu, çünki o, şahənşahın elçilərini öldürmüdü. Bundan sonra Xivəyə gedərək orası döyüşlə alan imperator yarım ay burada qaldı və Cingiz xanın nəslindən olan Tahir bəyi Xarəzmin başçısı qoydu. 23 dekabrdasə o, Mərvə yollandı, Şahqulu xanı oraya başçı təyin etdi.

Mərvdən Əbivərdə gələrək (16.1.1741) doğulduğu Dəstgird kəndinə baş çəkdi. Burada onun anadan olduğu yerdə bəzəkli günbəzdən və üç qızıl minarədən (onlardan birinin başında Nadir şaha işarə olaraq bir qızıl qılınc qoyulmuşdu) ibarət Mövludxana tikilmişdi. Dəstgirddən Kəlata gedən şah *Hindistandan gətirdiyi xəzinəni bu qalada yerləşdirdi*.

Nadir şah oradan Əfşar imperiyasının paytaxtı saydığı, *bu dövlətin şərq torpaqlarının mərkəzi olduğuna görə İsfahan'dan üstün tutduğu Məşhəd şəhərinə döndü* (yanvarın sonu). Beləliklə, *Türkiyən səfərini də uğurla başa vuran qüdrətli türk imperatoru orası da Əfşar torpağına qatıldı və öz planının bir mərhələsini də gerçəkləşdirdi*.

Nadir şahın Kəngər/Fars (*Bəsrə*) körfəzində donanma yaratmaq planlarından ingilislər bərk narahat olsalar da Əfşar imperatoru 1740-in yayında Buşəhr limanında bir neçə hərbi gəmi qayırmağa ciddi göstəriş verdi. Ancaq bu iş son dərəcə ağırıldı – Kəngər körfəzində gərəkli ağaç olmadığına görə *ağac və taxta 900 km aralıdakı Mazandaran meşəsində hazırlanıb göndərildi və yalnız 1741-in yanında Buşəhrə çatdırıldı*. Gəmilərin hər birində 50 top qoyulmayıdı. Buna görə Gembronda (*Bəndər-Abbasda*) toptökəmə zavodu tikildi və 1741-in başlangıcında artıq 2 mis top hazır oldu.

Müxtəlif yerlərdən pulla alınmış olsa da 1742-nin yazında Əfşar imperiyasının artıq 15 hərbi gəmidən ibarət donanması vardi. Təəssüf ki, bu donanmaya Tağı xan kimi araqrışdırılan bir fars hərbçisi başçılıq etdi və bu amil imperiyaya donanmanın gücündən yetorincə yararlanmağa imkan vermədi.

İmparator Buşehrə gəmiqayırma işinə nəzarəti *Laperteri* adlı bir avropalıya tapşırılmışdı. O, 1741-də öldükdən sonra Nadir şah 1742-də bütün işləri dayandırmağa məcbur oldu. Başa çatdırılmamış yarımcıq gəmilər Buşehrə bir neçə il qaldı.

Sonra şah *pulla 30-adək müxtəlif ölçülü gəmi alısa da öz gəmilərimizdən ibarət donanmanı görə bilmədi*, çünki Osmanlılarla savaş və daxili üsyancılarla mübarizə buna imkan vermədi. Donanmaçılıq sahəsində möhkəm özülü qoyulmuş bütün işlər onun ölümündən sonra tam unuduldu.

Nadir şah donanma yaradılmasının dövlətin xarici və daxili siyasetində oynadığı mühüm rolü incəliyinədək təsəvvür etdiyinə görə bu işi imperatorluq fəaliyyətinin aparıcı istiqamətlərindən sayır, ona o qədər önəm verirdi ki, *bu yolda hətta xalqın müflisləşməsini də məqbul sayırdı. Təsadüfi deyil ki, onun vergiləri görünməmiş amansızlıqla yığdırması daha çox məhz donanma quruculuğunun genişləndiyi dövrlərə düşür*. Xatırladaq ki, təkcə Azərbaycan ildə 4 kürur (2 milyon) təmən vergi verirdi və bunun nəticəsində Azərbaycanın kənd və qəsəbələri viran qalmışdı. Özü də, bəlliidir ki, Nadir şahın əmrinə görə, vergini ödəməyənin başı gətirilirdi, yoxsa vergiyiğanın özünüň başı kəsilməliydi. Bu üzdən də Əfşar imperiyasının bir çox yerlərində tez-tez irili-xirdalı üsyancılar baş verirdi...

Məşhəddə 2 ay qalan Nadir şah Car və Tala ləzgilərinin öldürdüyü (26.10.1738) qardaşı, Azərbaycan və Qafqazın hökmədarı və ordu komandanı İbrahim xan Zahirüddövlənin qisasını almaq qərarına gəldi. Bu məqsədlo 14 mart 1741-də Məşhəddən çıxdı.

Nadir şahı 15 may 1741-də Mazandaranın Savadkuh meşəsində 20 metrlikdən ağaçın arxasından güllə atıldı. Güllə əlini yarayıb ata dəydi, at yixildi. O, yerə aşib özünü ölülüyə vurdu, buna görə ikinci güllə atılmadı. Cinayətkar tapılmadı. Doğrudur, az sonra bu işi *Dilavər xanın* oğlunun qulu törətdiyi söylənilsə də Nadir şah oğlu Rzaqulu Mirzədən şübhələndi. Xatırladaq ki, Nadir şah onu 1738-də vəliəhd - naibüssəltənə və Əfşar qoşunlarının komandanı təyin etmiş, *Şah Təhmasibi və övladlarını öldürdüyüünü, həm də vəliəhdliyi dövründə idarəciliyi*

yaxşı apara bilmədiyinə, xalqı incitdiyinə görə 1740-da onun yerinə Nəsrullah Mirzəni valiəhd etmişdi.

Tehrana gələn şah burada rus diplomati Kaluşini qəbul etdi. Görüşdən sonra Kaluşin Peterburqa yazdı ki, Nadir şahla *keçmişdə olduğu kimi sərbəst söhbət etmək mümkün deyil*. Bəxtin ona verdiyi qələbədən məst olaraq deyir ki, *Hindistani tutmaq mənimçün çətin deyildi. Bir ayağımla hərəkət etsəm Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm bütün dünyani tutaram*. Nadir şahın Osmanlıya münasibəti yaxşı deyil, ancaq onun Rusiyaya da yaxşı münasibət bəslədiyinə sonadək inanmaq olmaz.

Rzaqulu Mirzəni acıqla Tehranda qoyub *Qəzvin, Qaracadağ, Bərdə və Qəbələ* yoluyla Dağıstanda yollanan şahənşah iyunda oraya girdi. 15 iyul 1741-də Qazıqumuq şəhərinə, oradan Xəzər sahilinə (sentyabrın ortaları) gəldi. Qaracadağ tayfası Nadir şaha sataşdığını görə o, and içdi ki, bütün düşmənlərini tabe etməyince Dağıstandan getməyəcək. 16 oktyabr 1741-də o, Dərbəndə girdi. Qaracadağ tayfasına hücum etməkçon Dərbəndin 16 kilometrliyinə gəldi.

Nadir şah *Tarxu (Dargi)* şamxalını, *Qaraqaytaq* usmisini və Qazıqumuqdə *Surxay xanı* özünə tabe etdi. *rusların fitnəsiylə onun qarşısına yeni-yeni düşmən qüvvələr çıxırıldı*, *çünki ruslar bu vaxt onun Quzey Qafqaza hücum edəcəyindən bərk narahatdilar; onların münasibətləri də gərginləşmişdi*. *Ruslar ondan ehtiyat edərək 1742-nin mayında Qızlarda 42 minlik qoşun toplamışdilar*.

Nadir şah Osmanlı dövlətiylə münasibətləri nizamlamaq istəyirdi. Bu məqsədlə səfir *Hacı xanı* İstanbula göndərmişdi (mart-iyul 1741). Sultan onunla görüşəndən sonra məzhəb məsələsini müzakirə etməkçon heyət yaratса da dövlətin bu məsələdə fikri dəyişmədi, ancaq Nadir şaha qeyri-müyyəyən cavab verdilər. Osmanlı tərəfi də öz növbəsində Nadir şahın yanına

nümayəndələr göndərdi və onlar 1742-nin yanварında Dərbənd yaxınlığında şahla görüşdülər. 17 aprel 1742-də İstanbulda dönen *Münif Mustafa əfəndiyilə* sultana, sədrəzəmə və elmiyyə ricalına məktublar göndərən Nadir şah bildirdi ki, *yalnız Osmanlı dövlətinin şəhəri beşinci məzhəb kimi qəbul edəcəyi halda bu iki müsəlman dövləti arasında sübh ola bilər*, yoxsa özüm Osmanlı ölkəsinə gedib bu ixtilafa son qoyacağam.

Nadir şah məzhəb məsələsini ruhanilərin əliylə həll etməyə çalışırdı. O, *Molla Əliəkbər Mollabaşının* başçılığı altında nüfuzlu bir heyət yaratdı, onlar 1736-cı il qorarına əsasən *cəfəri* məzhəbinin *Məkkədə* beşinci rükn kimi qəbul olunmasına qərar verdilər. 1743-ün başlangıcında *Dağıstanda Nadir şahın yanına gələn yeni Osmanlı elçisinin* sultandan (xəlifədən) gətirdiyi məktubda şəhərin rəsmi məzhəb kimi tanınmadığı və Məkkədə beşinci rükn kimi qəbul edilmədiyi bildirildi. Cəvabında qəzəbli şah dedi: “*Nadirin dünyani fəth edən qoşunu tezliklə Osmanlı torpağına hücum edəcəkdir*”.

Dağıstanın dözülməz şəraitində qoşunun durumu xeyli ağırlaşmış Nadir şah 1742-də *Qaracadağ* tayfasını təslim etsə də Dağıstanın açarı olan, rusların altdan-altdan dəstək verdiyi *Avari* ala bilmədi. Oradan *İranxarab* düşərgəsinə çökildi və 1742 dekabrının başlangıcında ötəri bir məhkəmədən sonra oğlu Rzaqulunun gözlərini burada çıxartdı.

Qaynaqlarda Nadir şahın *Rzaqulu Mirzəni* kor etməsinin səbəbkəri kimi xain *Əliqulu Mirzənin* (sonrakı: *Adil şah*) adı çəkilir. O, sui-qəsd gecəsi Nadir şahın çadırına bu məzmunda bir imzasız məktub göndərib (bu faktı Nadirin ölümündən sonra öz diliylə deyib): “*Səni kimin öldürmək istədiyini bilmək istəyirənsə fikirləş görək sənin ölümündən kim daha çox faydalanaçaq və ölkənin padşahi olacaq*”.

Sonralar oğlunun təqsirsizliyinə inanan şah hödsiz kədərləndi, hətta onun Rzaqulunu cəzalandırmasına mane olmaqçın

heç bir təşəbbüs də bulunmayan saray adamlarından bir neçəsini öldürdü də. Rzaqulunun faciosi Nadir şahı özülündən sarlıdaraq onun həyatında geriyə doğru ciddi dönüş oldu. Çox inandığı şəxsi həkimi *Ələvi xanın* üzün müddət yanında olmaması (həccə getmişdi), onu bir fransız həkimin əvəzləməsi də öz təsirini göstərdi.

Elə bu çağlardan da onun imperiyasını yavaş-yavaş üşyanlar bürüməyə başladı (həmin vaxt *Xarəzmdə və Bəlxədə*).

Donanma

yaratmağın vacibliyinə Nadir şah Dağıstanda olarkən bir dəha əmin oldu – o gördü ki, buradakı qoşunun töchizatını ödəməkçün Xəzərdən gələn gəmilərə həyati ehtiyac var. Buna görə də Kongor/Fars körfəzində olduğu kimi *Xəzərdə də mütləq donanma yaratmağı qərara aldı*. Ruslardan 10 gəmi borc istədisə də onlar imperatorun niyyətini başa düşərək *nəinki gəmiləri vermədilər, hətta Xəzərdə türk donanmasının yaranmasına imkan verməməkçün əllərin-dəki bütünlüy vasitələrdən yararlandılar*. Xatırladaq ki, 1723 mü-qavılışınə görə, ruslar Xəzərdə gəmiqayırma hüququnu qoruyub saxlayırdılar.

Xəzərin sol sahilində donanma yaratmaqdə Nadir şahın ilkin məqsədi burada *çapovulçu türkmənlərə qarşı möhkəm bir baza yaratmaq, həm də Dağıstanla döyüşdə qoşunun təchizatını təmin etməkdir*. Bu istəklə o, ingilis *Con Eltonu* "Camal bəy" adlandıraraq gəmiqayırma üzrə baş rəis təyin etdi.

Şimali Gilanın *Ləngərud və Bəndəri-Lahican* şəhərlərində qərargahını yerləşdirən Elton işə ciddi girişdi. Nadir şahın donanma planlarından ciddi təşvişə düşən Rusiya hər vasitəyə mane olur, ancaq Nadir şahın inadçılığı bu ingilisi işə həvəsləndirirdi. Elton hətta şahənşahın ölümündən sonra da işindən ol çəkmədi və 1751-də üşyan zamanı öldürdü, bununla da

Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq arzusu tam gerçək-ləşmədi.

1742-də Nadir şah Terek çayını keçib Rusiyaya hücum etmək istəsə də Osmanlı dövlətinin Əfşar imperiyası sərhədinə qoşun toplaması buna mane oldu. Dağıstanda çox itki vermiş Nadir şah 5 fevral 1743-də Osmanlı ordusuna qarşı üçüncü yürüşə başlayaraq Dağıstandan birbaşa Osmanlı torpağına 375 minlik ordusuya hücum etdi.

6 ayqust 1743-də o, Kərkükə gəldi. Orada Osmanlı sultanından belə məktub aldı ki, Osmanlı şeyxülislamı sünni məzhəbi əleyhinə olan şıələrin öldürülməsinə və ya əsir edilməsinə şəriətə uyğun hökm verib. Bundan bərk qəzəblənən Nadir şah da sultani xəlifo kimi tanımaqdan boyun qaçırdı və Ərbili tutdu (8.1743), oradan *Mosula* qoşun çokdi və 21 sentyabr 1743-dən oranı mühəsirəyə aldı, 27 sentyabrda fasilosiz top atışlarıylə hücumu keçəsə də şəhəri tuta bilmədi. Bu zaman Nadir şaha sultandan məktub gəldi ki, ordunuz Osmanlı torpağın-dan çıxmayıncı sülh müzakirosi aparılmayacaq.

Şirvanda «*Sam Mirzə*», Ərzurumda «*Səfi Mirzə*» adlı yalançı şahzadələr Osmanlı dövlətinin gizli yardımıyla qiyam qaldırdılar, *Türküstanda* qarşıqliq baş verdi, orduda da xəstəlik yayıldı, buna görə sultanla razılaşmalı olan şahənşah 20 oktyabr 1743-də qoşununun irəliləyişini saxladı, Mosuldan Kərkük və *Qaratəpəyə* çekildi, ancaq *Bəsrənin* mühəsirəsini saxladı.

Qərargahını Qaratəpədə qoyub *Bağdada* gedən imperatoru bu şəhərdə çox hörmət bəslədiyi *Əhməd paşa* (o da Nadir şahın şəxsiyyətini yüksək dəyərləndirirdi) və Osmanlı səfiri *Məhəmməd ağa* dostcasına qarşılıdlar. İmperator öz arvadlarıyla birgə İraqda *Kazimeynə* gedib imamların qəbirlərini, *Korbəlaya* gedib (19.11.1743) şəhidlərin qəbirlərini ziyarət etdik-dən sonra Hillə yoluyla *Nəcəfə* yollandı.

Nəcəfdə

Nadir şah islam birliyinə nail olmaqün 12 dekabr 1743-də Azərbaycanın, Türküstanın (Buxara,

Bəlx), Xorasanın, Beynənnəhreynin və b. yerlərin böyük din alımlarından ibarət heyət yaradaraq böyük bir məzhəbi məclis qurdu və üləmələrə tapşırıldı ki, sünni və şia təriqətləri arasındakı ixtilafları həll etsinlər. Həmin alımlar xülfəfəyi-raşdinin (Əbübəkr, Ömrə, Osman, Əli) xilafətini qəbul etmək, imam Cəfər Sadıqin əqidəsinə inanmaq və hörmət etmək haqqında bir sənəd yazaraq möhürlədilər. [Sünni kəlamçı Abdulla ibn Hüseyn əs-Suyayı buradakı mücadilə haqqında çox dəyərli bir əsər yazıb (Qahirə, 1324/1906)].

Nadir şah və Əhməd paşa 1744-ün başlanğıcında sülh müqaviləsini müzakirə etməyə başladılar, saziş bağladılar. Bu sənədə əsasən, Nadir şah Kərkük, Ərbil, Qərnə və b. qalalar dan çəkildi, Bəsrənin mühəsirəsini dayandırdı. (İmperatorun bu yumşaq mövqeyi, görünür, Əfşar dövlətinin şimal və şərqində baş vermiş qiyamlarla bağlıydı). Həm də xəlifə olan Osmanlı sultani I Mahmud şəliyi Osmanlı dövlətinin siyasetinə zidd sa yaraq 1744-ün martında bu müqaviləni rədd etdi.

1742-də Kəngər/Fars körfəzi yaxınlığındakı ərəb torpaqları Məsqət və Oman da Əfşar hakimiyyəti altına keçdi, Nadir şah Seyf ibn Sultanı oranın başçısı qoydu. Fars əyaləti və Fars körfəzində böyük nüfuzundan yaranan Tağı xan 1744-də şaha qarşı üşyan qaldırdı, Şiraza gedib özünü oranın hakimi elan etdi. 1 iyul 1744-də Nadirin ordusu şəhəri tutdu və qiyamçıları qırdı, Tağı xanı əsir etdi.

1743-ün başlanğıcında Şirvanda özlərini Səfəvi şahzadəsi adlandıran, əslində Osmanlıların hazırladığı yalançı I, II və III «Sam Mirzə»lər Əfşar aqalığına qarşı üşyan qaldırdılar. Surxay xanın yardımıyla Yeni Şamaxını (Ağsunu) tutmuş I Sam Mirzənin üşyanından Mosuldaykən 11 oktyabr 1743-də xəbər tutan

Nadir şah onun üstünə oğlu Nəsrullah Mirzəni göndərdi, o da yalançı şahzadəni ələ keçirərək öldürdü və Heydər xanı Şamaxı hakimi qoydu.

Həmin ayda yalançı II Sam Mirzənin başçılığı altında yeni üşyan qalxdı və asılər Ağsudan Dərbəndədək ərazini tutdular, imperiya məmurlarını qovdular. Bu işdə Surxay xanın oğlu Məhəmməd xan çox fəaldı. Nəsrullah Mirzənin qoşunları Ağsuya girdikdə yalançı şahzadə Gürcüstana qaçıdı və Kaxetiya çarı Teymuraz onu tutub Nəsrullah Mirzəyə göndərdi. Nəsrullah Mirzə «şahzadə»nın gözünü çıxarıb Osmanlı hərbi əsirləriylə Karsa göndərdi (29.1.1744). Bu qulluğunun mükafatı olaraq Nadir şah qabaqlar Gəncə baylərbəyinin idarə etdiyi Borçalı və Qazax mahallarını Teymuraza hədiyyə etdi.

1743-ün sonunda Osmanlılar Səfi Mirzə adlı başqa bir yalançı “şahzadə”ni (əslində: Məhəmmədəli Rəfsəncani Kirmanını) «Şah Hüseynin oğlu» adlandıraraq hakimiyyətini tanıdlı və Nadirə qarşı çarşımaqcun Ərzuruma göndərdilər (9.1743). Bunu eşidən Nadir şah 25 iyul 1744-də Arpa çayını keçərək 29 iyulda Kars qalasının cənubunda yerləşdi və bununla da Osmanlılarla dördüncü müharibəyə başladı. 23-24 avqust və 13 sentyabrda şah Kars qalasına iki dəfə şiddetli hücum etsə də onu ala bilmədi. Nəhayət, 9 oktyabr 1744-də mühəsirədən əl çəkib Karsın şərqinə çəkildi.

Karsdan Bərdəyə gələn Nadir şah 27 dekabr 1744-də Dağistana qəfil hücum çəkdi və oranı özünə toslım edərək 7 yanvar 1745-də Bərdəyə qayıtdı. Oradan Şəkiyə getdi, 12 iyul 1745-də İrəvana, Göyçə yaylağınə çatdı. 7 avqustda İrəvandan Muradtəpəyə hərəkət etdi.

O, Kars və İrəvanda müharibə apararkən rus elçisi galərək qızı qız torpaqlarının Əfşarlara qaytarılması haqqında qərarı Nadir şaha təhvil verdi.

10 avqust 1745-də Nadir şahla Osmanlı qoşunları arasında Bağavars boğazında döhşetli müharibə başlandı və 12 avqustda o, *10 il qabaq Osmanlıları ağır məglubiyətə uğratlığı elə bu yerda yenidən qələbə çaldı*. Bu dəfə Osmanlılar 3 paşa və xeyli zabit, 28 min əsgər, bütün toplarını itirərək məglubiyətin acisini daddılar. Beləliklə, *Nadir şah o çağda məglubedilməz sayılan Osmanlı ordusunu ikinci dəfə məglub etdi*. Mosulda da Nadirin oğlu Nəsrullah Mirzə qələbə çaldı – Osmanlı qoşunu 28 min nəfər tələfat verdi və sərkərdə Yegən Məhəmməd paşa şəhid oldu.

Qələbəsinə baxmayaraq, sülh təklif edən Nadir şah *Sultan Mahmuda* məktub yazaraq bildirdi ki, iki müsəlman milləti arasında qan tökülməsinə səbəb məzhəb ixtilafıdır. *Onun təklifiylə bu ixtilaf aradan götürürlür və bundan sonra iki qonşu millət arasında daimi dostluq olacaq*.

Osmanlıları barışa çağırın Nadir şah 12 yanvar 1746-da Fətəli xanı İstanbula göndərərək cəfəriliyin qəbulu və şələrə *Kəbədə bir rükn ayrılmazı məsələsindən əl götürdüyüünü*, ancaq rükn olmadığına görə şələrin dörd məzhəb adamlarından istədiklərinə qoşularaq həccin tələblərini yerinə yetirmələrinə icazə verilməsini tələb etdi. Nadir şah bununla yanaşı, İraqın (Van, Bağdad, Nəcəf, Kərbəla, Bəsrə və b.) Əfşar imperiyasına verilməsini istədi.

Osmanlı dövləti də Nəzif Mustafa əfəndiyə

bir çox məktublar verərək danışıqlar aparmaqçın *Fətəli xanla* birgə Nadir şahın yanına göndərdi (mart 1746). Bu zaman şah *Həmədandan Azərbaycana* gəldi və oradan *İsfahana* getdi. 2 fevral 1746-də *Məşhədə* çatan şah 16 mart 1746-də oradan da Nəzif paşayla görüşməkçün *İraqi-Əcəmə* getdi. Qozvinlə Tehran arasında – Sovucbulaqdakı Kürdan (Kerden) adlı yerdə qurduğu hərbi düşərgəsində Nadir şah Osmanlı nümayəndə heyətini qə-

bul etdi. Nəzif Mustafa əfəndi məzhəb məsələsində öz dövlətinin mənfi mövqeyini bir daha təsdiqlədi, ancaq sərhədlər məsələsinin 1639-uncu il *Qəsri-Şirin (Zəhab)* müqaviləsi çərçivəsində çözülməsinin gərəkdiyini bildirdi. Sərhəd məsələsində də çox israr etməyən Nadir şah *Həsənəli xana* Nəzif əfəndiyə danışıqlar aparmaq səlahiyyəti verdi.

Beləliklə, iki müsəlman dövləti arasında barışa çalışan *Nadir şahın əməli mövqe tutması nəticəsində Osmanlılarla Əfşarlar arasındaki bütün başlıca mübahisələr öz həllini tapdı*. 4 sentyabr 1746-də *Qəzvində* iki tərəf arasında Rusyanın iştiraki olmadan sülh müqaviləsi bağlandı və 6 oktyabr 1746-də *Bağdadda* vali Əhməd paşanın onu imzalamasından sonra qüvvəyə mindi. Bununla da iki dövlət arasında uzun illər süren qanlı çəkışmalarə kəsinliklə son qoyuldu.

İstanbula qayıdan Nəzif paşa imperator məktubunu sultana töqdim etdi. *Məktubda Nadir şah Şah İsmayılin şəhəri təbliğ etməsini tənqid edir, Şah İsmayılin Osmanlı dövlətinə verdiyi torpaqlardan əl çəkdiyini bildirirdi*.

Nadir şah müqavilənin təsdiqlənmiş mətnlərini 22 yanvar 1747-də böyükəlçisi *Mustafa xana* verərək onu öz tarixçisi *Mirzə Mehdi xanla* birgə İstanbula yolladı; onlar Osmanlı sarayına Omman mirvarisiylə bəzədilmiş qızıl taxt və başqa qiymətli hədiyyələr apardılar.

İstədiyi müqavilənin bağlanmasıdan sevinən *Sultan Murad da Kəsriyyəli Əhməd paşanı* böyükəlçi təyin edərək *Rəcəb paşa* və qazi *Numan əfəndiyə* birgə misilsiz hədiyyələrlə *İsfahana* göndərdi.

Təəssüf ki, səfirlərin heç biri vəzifəsini yerinə yetirə bilmədi – onlar üz tutduqları şəhərlərə çatınca türk dünyasının düşmənləri böyük imperatorumuz Nadir şah Əfşarı məhv etdilər!..

İki müselman dövləti arasında *Rusyanın rəyi nəzərə alınmadan sülh müqaviləsinin bağlanmasıyla Nadir şahın hakimiyyətdə ən ağır, ən dözülməz dövrü başlandı*. Mərkəzdən-qacma meylleri gücləndi. Məsələn, 1743-də *Hacı Çələbi Qurban oğlu Şəkini* müstəqil xanlıq etsə də Nadir şah 1744-46-cı illərdə onunla «*Gələsən-görəsən*» qalası ətrafında bir neçə dəfə vuruşduqdan sonra onu vəkil vəzifəsində saxlayaraq özünə tabe etmişdi, ancaq Çələbi 1747-nin başlangıcında özünü yenidən *Şəki xanı* elan etdi. 21 mart 1747-də *III Sam Mirzə Təbrizdə* Əfşar hakimiyyətinə qarşı üşyan qaldırdı, hakimiyyət nümayəndələrini qıraraq özünü hakim elan etdi. Başqa üşyanlar da ölkəni bürüdü.

Rusların örtülü müqaviməti nəticəsində Dağıstandakı uğursuzluğu, böyük oğlu *Rzaqulu Mirzənin* gözlərini

çixardırması, Fars bəylərbəyi *Tağı xanın*, şirvanlıların, kırmanlıların, sistanlıların və b. qiyamları, Şirvan hakimi *Heydər xan Əfşar*, ordu komandanı olan qaynı *Kosa Əhməd Kəlbəli xan* kimi dəyərli adamların öldürülməsi Nadir şahın əsəblərini xeyli korladı – o, az qala hamidan şübhələnməyə, qəzəbini yatırmaqçın yersiz cəzalar verdirməyə başladı.

22 yanvar 1747-də İsfahan'dan *Yezdə* və *Kirmana* hərəkət edən şahənşah qiyamçılarla hodsız sərtliklə davrandı. Məşhədə gelerek *Herat*, *Ton*, *Təbəs* və *Qayen* hakimlərini cəzalandırdı, 1 kürur (yarım milyon) vergi yiğməyi əmr etdi. Novruzı Məşhəddə keçirən imperator *Kəlata* gedib xəzinə binasının tikilişinə baxdı. *Bu xəzinadə 200 kürur nəqd pul və cəvahirlər, başqa dəyərli əşyalar vardi.*

Doğulduğu *Dəstgird* kəndinə də baş çəkən Nadir şah *Tehranı* qayıtdı və Osmanlı səfiriylə görüşüb *Məşhədə* gəldi. Qardaşı oğlu, *Sistanın* hakimi *Əliqulu Mirzənin* Sistanda üşyançılarla başçılıq etməsini eşidəndə əhvalı hədsiz pisləşdi. Xorasan-

dakı *Xəbuşan* kürdləri də Əliqulu xana qoşuldular. Şah 16 minlik qoşunla kürdləri cəzalandırmağa getdi, onlar Xəbuşan qalasına sığındılar.

İmperator Xəbuşanın 12 kilometrliyindəki *Fəthabadda* dayandı. O, həyatının ciddi təhlükədə olduğunu, ona sui-qəsd hazırladığını hiss etdiyinə görə *Kəlata* getmək istədi, ancaq yanındakılar onu sonadək qorumağa söz verdilər. Yaxın qoşumları – şəxsi mühafizə dəstəsinin başçısı *Məhəmmədqulu xan Əfşar* və sarayda işlər idarəsinin rəisi *Saleh xan Qırıxlı Əfşar*, eləcə də *Məhəmməd bəy Qacar İrəvanlı*, *Musa bəy Əfşar*, *Qoçu bəy Əfşar Urumi* onun əleyhinə işləyirdilər. Bəzi qaynaqların bildirdiyinə görə, gizləcə bu adamlarla əlaqə yaranan *Əliqulu Mirzə* əmisinə qarşı sui-qəsd hazırladı və elə onun təhərkiylə də bu cinayətkarlar 20 iyun 1747-də Nadir şahı qatla yetirdilər.

İlk baxışda Nadir şahın öldürülməsi tam təsadüfi gorunub ilər və təəssüf ki, tarixi qaynaqlar bu faktı indiyədək yalnız bu cür də təqdim edib. Ancaq, bizcə, istər Nadir şahın, istərsə də Ağaməhəmməd şah Qacarın qətlə yetirilməsini qətiyyən təsadüf saymaq olmaz. Niyə? *Birincisi*, hər iki sui-qəsd az qala eyni ssenari üzrə yerinə yetirilib (bu isə onları cyni mərkezin hazırlayıb idarə etdiyini göstərir). *İkincisi*, Nadir şah hələ sui-qəsddən qabaq həyatından dolayı bərk narahatlıq keçirir və *Kəlata* getməklə bələni başından sovmaq istəyirdi; o, heç vaxt öz qulluqçularından bu dərəcədə çəkinməzdidi; deməli, şah onu aradan götürməyə gücü çata biləcək hansısa NAMƏLUM QÜVƏİNİN planları haqqında danılmaz bilgilər əldə edibmiş. *Üçüncüsü*, Şərqi dünyasının XVIII yüzildə öz qılınclarıyla iki möhtəşəm imperiya qurmağı bacarmış iki ən azman, ən ağılli və ən qətiyyətli imperatorunun terror üçün seçilməsi də heç cür təsadüfə oxşamır. *Dördüncüsü*, bu iki qəsdin tarixi baxımdan qısa vaxtda – 50 ilin içində (1747-1797) baş verəməsi də düşünürűdür.

Bəs Nadir şahın (Ağaməhəmməd şahın da) qatillərinin arxasında kim dayanıb, sifarişçi kim olub? Bu sorğuya ən doğru cavab yalnız bu sualların qarşılığında alına bilər: onlar ən çox kimə mane olurdular, onları öldürmək ən çox kimə faydalıydı? Əlimizdə bu gün heç bir tarixi sənəd-sübut olmasa da, bize, hamidən çox Rusiya və Avropa dövlətlərinən (ilk növbədə Ingiltərə və Fransadan) şübhələnməyə haqqımız var. Axı Rusiya Dəli Petronun vəsiyyətini yerinə yetirərək isti dənizlərə çıxməq istəyir, ancaq qarşısında nəhəng Nadir şahı və Ağaməhəmməd şahı gördü - onun işgal etdiyi Qafqaz torpaqlarını yalnız bu iki şah geri qaytarmışdı. İngiltərinəsə yerini Nadir şah həm Hindistanda, həm də Kəngər/Fars körfəzində dar etmişdi. Bundan başqa, hər iki imperator Şərqi strateji baxımdan bu ən mühüm məkanında Rusiya, İngiltərə və Fransanın ol-qol açmasına imkan verməməkələ yanaşı, bütövlükdə onların Şərqdə həyata keçirməyə başladıqları işgalçılıq, müstəmləkəcilik siyasetinin gerçekləşdirilməsində ən ciddi maneəyə çevrilmişdi. Təsadüfi deyil ki, onların ikisi də artıq hakimiyyətlərinin zirvə nöqtəsinə çatanda, bölgə dövlətlərinə öz hökmlərini qəbul etdirməyə başladıqları vaxt aradan götürüldülər və hər dəfə də onları çox zəif şahlar əvəzlədi. Bunu da əhəmiyyətsiz saymaq olmaz ki, həm Nadir şah, həm də Ağaməhəmməd şah öldürüldükleri gündən indiyədək məhz Rusiya və Avropa qaynaqlarında az qala insan qanı içən yırtıcı kimi qələmə verilməkdədir...

5 iyul 1747-də xəyanətkar Əliqulu Mirzə Heratdan gələrək özünü hökmərənərən etdi, Nadir şahın oğulları Nəsrullah Mirzə və İmamqulu Mirzəni, başqa övladlarını, eləcə də Nadir nəslinə mənsub bütün adamları (*Sahrux Mirzədən* başqa) şərəfsizcəsinə qılıncdan keçirdi, Nadir şahın topladığı xəzinəni qısa zaman içinde dağıtdı...

4.3.2002

2002
143

Nadir şah Əfşarın qurduğu Əfşar imperiyasının hüdudları

